

Andlaşmalar Hukuku ve Uluslararası Sorumluluk Hukukunun Kesişim Noktasında *Exceptio Inadimplenti Non Est Adimplendum*

Exceptio Inadimplenti Non Est Adimplendum at the Intersection of Treaty Law and Law of International Responsibility

Ceren Zeynep Pirim*

Öz

Uluslararası hukukta *exceptio inadimplenti non est adimplendum* veya *exceptio inadimpleti contractus* olarak adlandırılan ilke bir uluslararası hukuk kişinin bir uluslararası yükümlülüğünü yerine getirmediği durumlarda, yükümlülüğün muhatabı olan diğer uluslararası hukuk kişinin aynı veya benzer bir yükümlülüğünü yerine getirmeyebileceğini öngörmekte ve karşılıklılık üzerine kurulu bir anlayışla, taraflar arasında âdil bir denge kurmayı hedeflemektedir.

1969 Viyana Andlaşmalar Hukuku Sözleşmesi'nin 60. maddesi bir uluslararası andlaşmanın, âkit taraflardan biri tarafından ihlâl edilmesi durumunda, diğer âkit tarafın andlaşmayı sona erdirebileceğini veya tamamen veya kısmen yürürlüğünü askıya alabileceğini düzenleyerek *exceptio inadimplenti non est adimplendum* ilkesinin temelindeki anlayışı benimseyorsa da ihlâl "esaslı" olması gerektiğini hükme bağlayarak ilkeye genel bir atıf yapmamaktadır. Bunun yanı sıra, 1969 Sözleşmesi'nin 73. maddesi genel uluslararası sorumluluk hukuku kurallarına atıfta bulunmakta ve sözleşme hükümlerinin, devletlerin uluslararası sorumluluğa ilişkin kurallarına halel getirmeyeceğini hükme bağlayarak bir uluslararası andlaşmanın ihlâli durumunda uluslararası sorumluluk hukuku kurallarının da devreye girebileceğini açıkça düzenlemektedir.

İşte bu noktada, *exceptio inadimplenti non est adimplendum* ilkesinin uluslararası sorumluluk hukuku altında bir karşı önlem telâkki edilip edilemeyeceği sorusu gündeme gelmektedir. Elinizdeki çalışma, ilkenin temellerini andlaşmalar hukukundan mı yoksa uluslararası sorumluluk hukukundan mı aldığı, başka bir ifade ile, andlaşmalar hukuku ve sorumluluk hukuku arasında *exceptio* ilkesi bağlamında bulunan ilişkinin bir rekabet ilişkisi mi yoksa bir tamamlayıcılık ilişkisi mi olduğu sorusuna odaklanmaktadır.

Anahtar Kelimeler

Andlaşmalar hukuku, *exceptio inadimpleti contractus*, *exceptio inadimplenti non est adimplendum*, uluslararası sorumluluk hukuku

Abstract

The principle commonly referred to as *exceptio inadimplenti non est adimplendum* or *exceptio inadimpleti contractus* provides that in international law, the performance of an obligation may be withheld if the other party has itself failed to perform the same or a related obligation. Being based on reciprocity, it aims, therefore, to establish a fair balance between the parties. Article 60 of the 1969 Vienna Convention on the Law of Treaties reflects the foundations of *exceptio inadimplenti non est adimplendum*. Paragraph one states that "A material breach of a treaty by one of the parties entitles the other to invoke the breach as a ground for terminating the treaty or suspending its operation in whole or in part." However, by referring only to material breaches, this article does not make general reference to the traditional and classical version of the principle. Besides, Article 73 of the 1969 Convention, by providing that "the provisions of

* **Sorumlu Yazar:** Ceren Zeynep Pirim (Doç. Dr.), Galatasaray Üniversitesi, Hukuk Fakültesi, Milletlerarası Hukuk Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye. E-posta: czpirim@gsu.edu.tr ORCID: 0000-0001-6680-6494

Atf: Pirim CZ, "Andlaşmalar Hukuku ve Uluslararası Sorumluluk Hukukunun Kesişim Noktasında *Exceptio Inadimplenti Non Est Adimplendum*" (2021) 41(2) PPIL 979. <https://doi.org/10.26650/ppil.2021.41.2.1000498>

the Convention shall not prejudice any question that may arise in regard to a treaty from the international responsibility of a State," explicitly stipulates that in case of treaty violations, international responsibility rules would also apply. The question then arises whether *exceptio inadimplenti non est adimplendum* could be considered as a countermeasure under the law of State responsibility. This article focuses on whether *exceptio* has its roots and foundations in the law of treaties or in the law of international responsibility.

Keywords

Exceptio inadimplenti contractus, *exceptio inadimplenti non est adimplendum*, exception of non-performance, law of treaties, law of State responsibility

Extended Summary

The principle commonly referred to as *exceptio inadimplenti non est adimplendum* or *exceptio inadimplenti contractus* provides that in international law, the performance of an obligation may be withheld if the other party has itself failed to perform the same or a related obligation. Being based on reciprocity, it aims, therefore, at establishing a fair balance between the parties.

Article 60 of the 1969 Vienna Convention on the Law of Treaties reflects the foundations of *exceptio inadimplenti non est adimplendum*. Paragraph one states, "A material breach of a treaty by one of the parties entitles the other to invoke the breach as a ground for terminating the treaty or suspending its operation in whole or in part." However, by referring only to "material" breaches, this article does not make a general reference to the traditional and classical version of the principle. Besides, Article 73 of the 1969 Convention, by providing that "the provisions of the Convention shall not prejudice any question that may arise in regard to a treaty from the international responsibility of a State," explicitly stipulates that in case of treaty violations international responsibility rules would also apply. The question then arises whether *exceptio inadimplenti non est adimplendum* could be considered as a countermeasure under the law of State responsibility. This article focuses on whether this principle has its roots and foundations in the law of treaties or in the law of international responsibility.

The article analyses the principle of *inadimplenti non est adimplendum* firstly in the context of the law of treaties and discusses whether the principle is regulated by Article 60 of the 1969 Vienna Convention on the Law of Treaties. Indeed, although there is no doubt that Article 60 is based on reciprocity and reflects a certain understanding of *exceptio inadimplenti non est adimplendum*, whether it provides the classical version of this principle is controversial.

Paragraph 1 of Article 60 does not adopt a general reciprocity conception and appears to be a narrow version of *exceptio inadimplenti non est adimplendum* that can be invoked in cases of all breaches, whether material or not. Besides, despite the fact that there are no procedural requirements for the invocation of *exceptio*, Article 60 of the 1969 Convention provides procedural rules that States should respect when they

invoke the right that this article confers upon them regarding the termination and the suspension of treaties. Finally, Article 60 stipulates that a material breach of a treaty by one of the parties would entitle the other party to invoke the breach as a ground for terminating the treaty or suspending its operation “in whole or in part.” In contrast, according to the classical interpretation of *exceptio*, the injured State has the right not to perform “the same” or “a related obligation” that has been violated by the other State.

All these differences lead some international legal scholars to argue that Article 60 of the 1969 Convention does not regulate the principle of *exceptio* and that *exceptio* has its roots in the law of international responsibility. In this context, *exceptio inadimplenti non est adimplendum* is analyzed, secondly, under the law of State responsibility focusing on its differences from countermeasures.

Indeed, the objective of the Vienna Convention on the Law of Treaties is to regulate the relationship between the parties to a treaty and not the legal consequences of internationally wrongful acts committed in this field, such as the right to reparation arising from the violation of contractual obligations. Besides, although Article 60 of this Convention applies when there is a “material” breach of a treaty by one of the parties, countermeasures can be taken against all violations of international obligations, conventional or customary, as far as they respect the principle of proportionality. Moreover, Article 60 confers on injured States the right to terminate or suspend the concerned treaties only, whereas countermeasures can appear as violations of all international law rules, except those provided for in Article 50 of the 2001 Draft Articles on Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts (ARSIWA). Finally, the procedural requirements provided by Article 60 of the 1969 Convention are stricter than the procedural rules that States should respect while adopting countermeasures according to Articles 49–53 of the ARSIWA.

Despite all these differences, the confusion between *exceptio*, Article 60 of the 1969 Convention, and countermeasures continues to exist, and this confusion is not cleared up by international jurisprudence. This paper also reviews the concerned jurisprudence and analyzes the decisions concerning the Diversion of Water from the Meuse, the ICAO Council, the Air Service Agreement of 27 March 1946 between the United States of America and France, the Rainbow Warrior case, the Gabčíkovo-Nagymaros Project, and the Application of the Interim Accord of 13 September 1995.

All these considerations lead to the conclusion that *exceptio inadimplenti non est adimplendum* is a principle whose presence is felt in all international law institutions, based on reciprocity. However, no legal text regulates the principle in its traditional and classical form. Article 60 of the 1969 Convention seems to be a narrow version of *exceptio*, applicable in the law of treaties, whereas countermeasures that carry the traces of *exceptio* appear to be a metamorphosed form of this institution.

Andlaşmalar Hukuku ve Uluslararası Sorumluluk Hukukunun Kesişim Noktasında *Exceptio Inadimplenti Non Est Adimplendum*

I. Giriş

Uluslararası hukukta *exceptio inadimplenti non est adimplendum* veya *exceptio inadimplenti contractus* veya kısaca *exceptio* olarak adlandırılan ilke bir uluslararası hukuk kişinin bir uluslararası yükümlülüğünü yerine getirmedeği durumlarda, yükümlülüğün muhatabı olan diğer uluslararası hukuk kişinin aynı veya benzer bir yükümlülüğünü yerine getirmeyebileceğini öngörmekte¹ ve karşılıklılık üzerine kurulu bir anlayışla, taraflar arasında âdil bir denge kurmayı hedeflemektedir². Bu çerçevede, *exceptio* ilkesi, iki tarafa karşılıklı yükümlülük yükleyen bir ilişkide, taraflardan birinin yükümlülüğünü yerine getirmesini, diğer tarafın yükümlülüğünü yerine getirmesinin koşulu addetmekte³, hukuk kişilerinin kendi hukuka aykırılıklarından faydalanamayacağı ilkesi ile birlikte okunmakta⁴ ve bir anlamda iyi niyet ilkesi temelli bir hukukî rejim tesis etmektedir⁵.

Latince adlandırılıyor olmasına rağmen Roma hukuku kaynaklı olmadığı bilinen *exceptio inadimplenti non est adimplendum*⁶, Kıt'a Avrupası hukuk sistemlerinin büyük çoğunluğunda yer almakta, Anglo-Sakson hukuk düzenlerinde ise, aynı adla anılmasa bile, yorum yoluyla aynı sonucu doğuran bir uygulamanın konusunu teşkil etmektedir⁷. Bununla birlikte, ilkenin hukukî niteliği önemli fikir ayrılıklarına sebebiyet vermekte, yalnızca andlaşmalar hukuku altında mı uygulanabilir olduğu yoksa uluslararası sorumluluk hukuku bağlamında da devreye giren bir "karşı önlem" türü mü teşkil ettiği uzun bir süredir tartışılmaktadır.

Gerçekten de ilke pek çok yönüyle andlaşmalar hukuku ve uluslararası sorumluluk hukukunun kesişim noktasında konumlanmaktadır. Her şeyden önce, her ne kadar çok sayıda uluslararası andlaşma, ihlâl edilmeleri durumunda devreye girecek kurallar öngörmekte ise de uluslararası hukuk bir uluslararası hukuk ihlâli teşkil eden andlaşma

1 James Crawford and Simon Olleson, 'The Exception of Non-performance: Links between the Law of Treaties and the Law of State Responsibility' (2000) 21 Australian Year Book of International Law 55, <<http://classic.austlii.edu.au/au/journals/AUYrBkIntLaw/2000/4.html#Heading4>> Erişim Tarihi 25 Ağustos 2021.

2 Filippo Fontanelli, 'The Invocation of the Exception of Non-Performance: A Case-Study on the Role and Application of General Principles of International Law of Contractual Origin' (2012) 1(1) Cambridge Journal of International and Comparative Law 119, 122.

3 Malgosia Fitzmaurice, 'Angst of the Exceptio Inadimplenti Non Est Adimplendum in International Law' in Bartels L ve Paddeu F (eds), *Exceptions in International Law* (Oxford University Press 2020) 285.

4 Second Report on State Responsibility by James Crawford, A/CN.4/498 and Add.1-4, 78, para 316.

5 Vincenzo Arangio Ruiz, *La compravendita in diritto romano* (Jovene 1956), 214.

6 *Exceptio* ilkesinin Roma hukuku döneminde yalnızca bankerlerle akdedilen sözleşmelerde uygulandığı, satış sözleşmeleri bağlamında devreye sokulmadığı, bu tür sözleşmelerin varlığında tarafların yükümlülüklerinin ifasının iyi niyet ilkesi temelinde değerlendirildiği bilinmektedir. Bkz. Fitzmaurice, 'Angst of the Exceptio Inadimplenti Non Est Adimplendum in International Law' (n 3) 286; Crawford ve Olleson (n 1).

7 İlkenin Kıt'a Avrupası ve Anglo-Sakson hukuk düzenlerinde ne şekilde düzenlendiğine ilişkin incelemeler için bkz. Fitzmaurice, 'Angst of the Exceptio Inadimplenti Non Est Adimplendum in International Law' (n 3) 286-288; Crawford ve Olleson (n 1).

ihlâllerinin varlığında yalnızca andlaşmalar hukuku tarihiyle değil uluslararası sorumluluk hukuku tarihiyle de devreye girmektedir. Zira bütün hukuk düzenlerinde olduğu gibi uluslararası hukukta da ahdî yükümlülükler ve bu yükümlülüklerin ihlâli halinde devreye girecek sorumluluk kuralları doğrudan ilişki içindedir⁸.

Kaldı ki, 1969 Viyana Andlaşmalar Hukuku Sözleşmesi'nin bir uluslararası andlaşmanın ihlâli durumunda devreye girecek sorumluluk kuralları öngörmediği, hatta “andlaşmaların ihlâli hakkında herhangi bir kural öngörmeyen bir andlaşmalar hukuku metni” olduğu gerekçesiyle eleştirildiği bilinmektedir⁹. Gerçekten de 1969 Sözleşmesi'nde “andlaşmaların ihlâli” kavramının yalnızca üç maddede -tanımlanmadan- zikredildiği (madde 60, 61 ve 62), bir andlaşmanın ihlâli halinde ne gibi sonuçlar doğacağıının tek bir maddede ele alındığı (madde 60) ve bu maddenin yalnızca tek bir ihlâl türüne, “esaslı” ihlâllere, ilişkin olduğu görülmektedir.

60. madde, bir uluslararası andlaşmanın âkit devletlerden biri tarafından ihlâl edilmesi durumunda, diğer âkit devletin andlaşmayı sona erdirebileceğini veya tamamen veya kısmen yürürlüğünü askıya alabileceğini düzenleyerek *exceptio inadimplenti non est adimplendum* ilkesinin temelindeki anlayışı benimsemekte ancak ihlâlın “esaslı” olması gerektiğini hükme bağlayarak *exceptio* ilkesinin klasik yorumunu benimsememektedir.

Ayrıca, 1969 Sözleşmesi'nin 73. maddesi genel uluslararası sorumluluk hukuku kurallarına atıfta bulunmakta ve sözleşme hükümlerinin, devletlerin uluslararası sorumluluğa ilişkin kurallarına hâle getirmeyeceğini hükme bağlayarak, bir uluslararası andlaşmanın ihlâli durumunda uluslararası sorumluluk hukuku kurallarının da devreye girebileceğini açıkça düzenlemektedir. Bu çerçevede, bir uluslararası andlaşmanın esaslı ihlâli durumunda uluslararası sorumluluk hukuku kurallarının yanı sıra 1969 Sözleşmesi'nin 60. maddesi de uygulama alanı bulabilecek, esaslı olmayan ihlâller ise yalnızca uluslararası sorumluluk hukukunun konusunu teşkil edecektir.

Oysa, *exceptio inadimplenti non est adimplendum* olarak adlandırılan ilke 1969 Viyana Andlaşmalar Hukuku Sözleşmesi'nde olduğu gibi Uluslararası Hukuk Komisyonu tarafından 2001 yılında kabul edilen Devletlerin Uluslararası Haksız Fiillerinden Kaynaklanan Sorumluluğunu Düzenleyen Maddeler Metni'nde de zikredilmemektedir. Bilindiği üzere, uluslararası sorumluluk hukuku, ahdî uluslararası yükümlülüklerin ihlâline özel sonuçlar bağlamamakta, ahdî veya teamülî bütün uluslararası hukuk kurallarının ihlâli için yeknesak bir rejim öngörmektedir. Bu rejim uyarınca, bir uluslararası hukuk ihlâline maruz kalan devletin belli ilkelere riayet ederek

8 Pierre-Marie Dupuy, 'Droit des traités, codification et responsabilité internationale' (1997) 43 *Annuaire français de droit international* 7.

9 Vienna Convention on the Law of Treaties (adopted 23 May 1969, entered into force 27 January 1980), 1155 UNTS 331 (VCLT). Söz konusu eleştiriler için bkz. Shabtai Rosenne, *Breach of Treaty* (Grotius 1985), 44; Christian Tams, 'Regulating Treaty Breaches' (2016) <<http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2733325>> Erişim Tarihi 13 Eylül 2021.

uluslararası yükümlülüklerini yerine getirmeyebileceği¹⁰ ve “karşı önlemler” olarak andlandırılan bu ihlallerin devletin sorumluluğunu doğurmayacağı bilinmektedir¹¹.

İşte bu noktada, *exceptio inadimplenti non est adimplendum* ilkesi 1969 Sözleşmesi'nin 60. maddesi ile uluslararası sorumluluk kuralları arasında bulunan normatif bağın olduğu kadar normatif yarışın da tezahürü gibi görünmekte, ilkenin bir karşı önlem telâkki edilip edilemeyeceği sorusu gündeme gelmektedir. Daha açık bir ifade ile, *exceptio* ilkesi, temellerini andlaşmalar hukukundan mı yoksa uluslararası sorumluluk hukukundan mı almaktadır? Andlaşmalar hukuku ve sorumluluk hukuku arasında *exceptio* ilkesi bağlamında bulunan ilişki, bir rekabet ilişkisi mi yoksa bir tamamlayıcılık ilişkisi midir? Elinizdeki çalışmanın ilgilendiği temel hukukî sorun budur. Söz konusu hukukî sorun, ilkenin önce uluslararası andlaşmalar hukuku bağlamında, ardından uluslararası sorumluluk hukuku kuralları ışığında değerlendirilmesi suretiyle ele alınacaktır.

II. Uluslararası Andlaşmalar Hukuku Altında *Exceptio Inadimplenti Contractus*

Exceptio inadimplenti contractus ilkesinin andlaşmalar hukukundaki varlığının uluslararası hukuk doktrini tarafından kabulü 1969 Viyana Andlaşmalar Hukuku Sözleşmesi'nden çok daha eski dönemlere dayanmaktadır¹². Bir uluslararası andlaşmadan doğan yükümlülüklerin âkit devletlerden biri tarafından ihlâl edildiğinde, diğer âkit devletin andlaşmayı tek taraflı olarak tamamen veya kısmen sona erdirmeye hakkının bulunduğu erken dönemlerde Grotius ve Vattel tarafından dile getirilmiş, bir âkit devletin andlaşma hükümlerine uyma iradesinin, diğer âkit devletin andlaşmadan doğan yükümlülüklerini ifa etmesinin koşulu olduğu yönündeki bu görüş, sonraki dönemlerde, aralarında Hyde ve Cavaglieri'nin de bulunduğu çok sayıda uluslararası hukukçu tarafından da kabul görmüştür¹³.

1969 yılından önceki döneme ait yargı kararları ve devlet uygulamaları da doktrini teyit eder niteliktedir. Örneğin, 1927 tarihli *Tacna Arica* tahkim kararında bir andlaşmanın taraflardan birince esaslı bir biçimde ihlâl edilmesi durumunda diğer tarafın söz konusu andlaşmayı sona erdirebileceğine veya askıya alabileceğine

10 Draft articles on responsibility of States for internationally wrongful acts, Text adopted by the International Law Commission at its fifty-third session (2001) 2(2) YILC, madde 49-54.

11 ibid md 22.

12 Bkz. Bruno Simma ve Christian Tams, 'Article 60 (Convention of 1969)' in Corten O ve Klein P (eds), *The Vienna Conventions on the Law of Treaties A Commentary* (Oxford University Press 2011) 1351, 1355 vd.

13 Bkz. Hugo Grotius, *De Iure Belli Ac Pacis Libri Tres* (Batoche Books Kitchener 2001), Book II, Chapter 15, para 12, 138; Emmerich de Vattel, *Le Droit des Gens, ou Principes de la Loi Naturelle, appliqués à la Conduite et aux Affaires des Nations et des Souverains*, vol I, c.13, para 200; Samuel Benjamin Crandall, *Treaties, Their Making and Enforcement* (2. bası), John Byrne & Company 1916), 456; Charles Cheney Hyde, *International Law*, vol II, 88; Arrigo Cavaglieri, "Règles générales du droit de la paix" (1929) 26 *Recueil des cours de l'Académie de droit international* 311, 535. Yazarların görüşlerinin ayrıntılı bir incelemesi için bkz. James Garner, 'The Unilateral Denunciation of Treaties by One Party Because of Alleged Non-Performance by Another Party or Parties' (1935) 29(4) AJIL 569, 571-573.

hükmedilmiştir¹⁴. *Exceptio inadimplenti contractus* ilkesi Belçika tarafından Uluslararası Dâimî Adalet Divanı önünde görülen *Meuse Nehri* uyuşmazlığında da gündeme getirilmiş¹⁵, her ne kadar Divan somut olayda Belçika'nın uluslararası hukuka aykırı davranmadığı gerekçesi ile ilke temelinde hüküm vermemiş olsa da, hâkimler Anzilotti ve Hudson, kaleme aldıkları yazılarda, hakkaniyet üzerine kurulu olduğunu ifade ettikleri *exceptio* ilkesinin bir hukuk genel ilkesi olduğunu ve uluslararası ilişkilerde de uygulanması gerektiğini belirtmişlerdir¹⁶. Karar, ilkenin andlaşmalar hukukundaki varlığının kabulünün içtihadî temellerinden biri kabul edilmektedir¹⁷.

Kısacası, *inadimplenti non est adimplendum* ilkesi andlaşmalar hukuku alanında çok eski dönemlerden beri uygulanmakta, ilkenin teamül hukukunun bir parçası haline geldiği bilinmektedir¹⁸. Bununla birlikte, hangi ahdî yükümlülüklerin ihlâlinin karşı tarafa andlaşmayı sona erdirmeye veya askıya alma hakkı tanıyacağı meselesinde uzun bir süre fikir ayrılıkları yaşanmış, yazarların büyük çoğunluğu yükümlülükler arasında ayırım yapılmaması gerektiğini savunurken, bazı hukukçular andlaşmaların yalnızca “esaslı” hükümlerinin ihlâli halinde diğer tarafın andlaşmayı sona erdirmeye veya askıya alma hakkına sahip olması gerektiğini ileri sürmüşlerdir¹⁹. 1969 Viyana Andlaşmalar Hukuku Sözleşmesi azınlık görüşünü benimseyecektir.

Şöyle ki; bir andlaşmanın âkit devletlerden biri tarafından ihlâl edilmesinin diğer âkit devlete andlaşmayı sona erdirmeye veya askıya alma hakkı verip vermeyeceği Uluslararası Hukuk Komisyonu bünyesinde ilk kez Gerald Fitzmaurice öncülüğünde tartışılmıştır²⁰. Fitzmaurice'e göre, bir uluslararası andlaşma, sona erdirilmesine veya askıya alınmasına ilişkin herhangi bir hüküm öngörmüyorsa süresiz yapıldığı kabul edilmeli ve yalnızca tarafların ortak iradesi ile sona erdirilebilmelidir. Ancak uluslararası andlaşmalardan doğan yükümlülükleri “bütünüleyici” (ing. *integral*), “karşılıklı” (ing. *reciprocal*) ve “bağımlı” (ing. *interdependent*) yükümlülükler olarak üç farklı kategoriye ayıran raportöre göre, bu kural taraflara karşılıklı ve bağımlı yükümlülükler yükleyen andlaşmaların varlığında uygulanmamalıdır. Bu tür andlaşmalar, taraflardan birince aslî bir biçimde (ing. *fundamental*) ihlâl edilmeleri durumunda diğer taraflarca sona erdirilebilmeli veya askıya alınabilmelidir; zira

14 *Tacna Arica* tahkimi, aktaran (1927) 19 AJIL 393, vol 19, 98 vd in Simma ve Tams (n 12) 1355.

15 The Diversion of Water from the Meuse (*Netherlands v Belgium*) (Judgment) (1937) PCIJ Series A/B No 70, 4.

16 ibid, Dissenting Opinion of M. Anzilotti, 50, Individual Opinion of Mr. Hudson, 77.

17 Bkz. Simma ve Tams (n 12) 1355; Thanapat Chatinakrob, ‘Material Breach and its Exception, An Analysis of a “Humanitarian Character”’ (2018) 5(2) IALS Student Law Review 43, 44.

18 Malgosia Fitzmaurice, ‘The Gabcikovo-Nagymaros Case: The Law of Treaties’ (1998) 11 Leiden Journal of International Law 321, 326; Simma ve Tams (n 12) 1355; Chatinakrob (n 17) 44. Nitekim, Uluslararası Adalet Divanı, Namibya danışma görüşünde, ilkenin teamül kuralına dönüştüğünü açıkça ifade etmiştir. Bkz. Legal Consequences for States of the Continued Presence of South Africa in Namibia (South West Africa) Notwithstanding Security Council Resolution 276 (1970) (Advisory Opinion) (1971) ICJ Rep 16, paras 94-95.

19 Bkz. Lassa Oppenheim, *International Law* (4. bası, Longmans 1926-1928), vol I, 756.

20 Sözleşme'nin kabulüne giden süreçte Uluslararası Hukuk Komisyonu bünyesinde yapılan tartışmalar için bkz. Simma ve Tams (n 12) 1352; Crawford ve Olleson (n 1); Chatinakrob (n 17) 44; Fitzmaurice, ‘The Gabcikovo-Nagymaros Case: The Law of Treaties’ (n 18) 327-330.

karşılıklı ve bağımlı yükümlülüklerin varlığında taraflardan birinin yükümlülüğünü yerine getirmesi, diğer tarafın yükümlülüğünü yerine getirmesinin koşulunu teşkil etmektedir²¹.

Bu anlayış, Fitzmaurice'in metnini temel alan Waldock tarafından 1963 yılında kabul edilen ikinci raporda da benimsenmiş ancak aslı ihlâl koşulu fazla yüksek bir standart tesis ettiği gerekçesi ile "esaslı ihlâl" (ing. *material breach*) koşulu ile ikame edilmiştir²². Waldock'un Uluslararası Hukuk Komisyonu'nda yapılan tartışmalar ışığında son halini verdiği düzenleme²³, 1966 yılında kabul edilen ve 1969 Viyana Andlaşmalar Hukuku Sözleşmesi'nin taslağını oluşturan metnin 57. maddesi olarak karşımıza çıkacaktır²⁴. Maddenin özü Viyana Andlaşmalar Hukuku konferansında yapılan değerlendirmeler sonrasında aynı kalacak, insanî nitelikteki andlaşmalar ile ilgili bir fıkra eklenmesi dışında 60. madde olarak kabul edilen maddede herhangi bir değişiklik yapılmayacaktır²⁵.

Bir andlaşmanın ihlâl edilmesi sonucu sona erdirilmesi veya yürürlüğünün askıya alınması başlığını taşıyan 60. madde uyarınca;

"1. İki taraflı bir andlaşmanın âkit taraflardan biri tarafından esaslı bir şekilde ihlâli, diğer tarafa andlaşmayı sona erdirmeye veya tamamen veya kısmen yürürlüğünü askıya alma gerekçesi olarak bu ihlâle başvurma hakkını verir.

2. Çok taraflı bir andlaşmanın âkit taraflardan biri tarafından esaslı bir şekilde ihlâli

a. diğer tarafların oybirliği ile andlaşmanın yürürlüğünü tamamen veya kısmen askıya almalarını veya andlaşmayı,

*i-kendileri ile kusurlu devlet arasındaki ilişkiler bakımından, ya da,
ii-bütün taraflar arasında, sona erdirmeye hakkını verir.*

b. andlaşma ile bilhassa etkilenen bir tarafa, kendisi ile kusurlu devlet arasındaki ilişkiler bakımından andlaşmanın yürürlüğünü tamamen veya kısmen askıya almasının gerekçesi olarak bu ihlâle başvurma hakkını verir.

c. kusurlu devletten başka herhangi bir tarafa, andlaşmanın yürürlüğünü kısmen veya tamamen kendisi bakımından askıya alma gerekçesi olarak ihlâle başvurma hakkı verir; ancak bunun için andlaşma öyle bir nitelikte olmalı ki, bir tarafın andlaşma hükümlerini esaslı bir şekilde ihlâl etmesi her bir tarafın andlaşmadan doğan yükümlülüklerini ifa etme durumunu köklü bir biçimde değiştirsin.

21 Second report by G. Fitzmaurice, Arts 17-20, A/CN.4/107 (1957) YILC 16, vol II, 29-32 ve 52-56; Fourth Report by G. Fitzmaurice, Arts 17A, 18, 20, 34-39, A/CN.4/1120 (1959) YILC 37, vol II, 45-46, 49-51, 66-71, 80-81.

22 Second Report by H. Waldock, Art 20, A/CN.4/156 and Add.1-3 (1963) YILC 36, vol II, 73.

23 Bkz. Fourth report by H. Waldock, A/CN.4/177 and Add.1 and 2 (1965) YILC 3, vol II; Fifth report by H. Waldock, A/CN.4/183 and Add.1-4 (1966) YILC 1, vol II.

24 Report of the International Law Commission on the work of its eighteenth session (1966) YILC 172, 253-255.

25 Simma ve Tams (n 12) 1352. Elinizdeki çalışma, insanî nitelikteki andlaşmalara ilişkin düzenlemeyi, ele aldığı konudan sapmamak gayesiyle ayrıntılı olarak değerlendirmemektedir.

3. Bu madde bakımından bir andlaşmanın esaslı bir şekilde ihlâli aşağıdakilerden ibarettir:

- a. andlaşmanın, bu Sözleşmenin tasvip etmediği bir şekilde inkâr edilmesi; veya
- b. andlaşmanın konu veya amacının gerçekleştirilmesi için elzem olan bir hükmün ihlâl edilmesi.

4. Yukarıdaki fıkralar bir ihlâl halinde uygulanabilecek herhangi bir andlaşma hükmüne halel getirmez.

5. 1-3 ncü paragraflar insanî nitelikteki andlaşmalarda yer alıp kişilerin korunması ile ilgili hükümlere, bilhassa bu gibi andlaşmalarla himaye edilen kişilere karşı herhangi bir misilleme şeklini yasaklayan hükümlere uygulanmaz²⁶.

Waldock'a göre, maddede düzenlenen ilkenin amacı bir yandan uluslararası andlaşmaların istikrarını, diğer yandan andlaşmaların ihlâli nedeni ile mağdur olan devletleri gözetmektedir²⁶. Simma ve Tams da aynı görüştedir. Yazarlara göre, 60. madde iki menfaat arasında denge kurmayı hedeflemekte, bir yandan devletler arasındaki ahdî ilişkilerin istikrarını korurken, diğer yandan karşı tarafça ihlâl edildiği için andlaşmaya taraf olmanın yararını kaybeden devletlerin, yükümlülüklerinden geçici veya sürekli olarak kurtulmalarına imkân tanımaktadır²⁷.

Maddede öngörülen karmaşık hukukî rejim, birbiriyle çatışan bu iki menfaat arasında denge kurabilmenin zorluğundan ileri geliyor görünmektedir²⁸. Gerçekten de madde, ikili ve çok taraflı andlaşmaların ihlâli durumlarını ayrı ayrı düzenlemekte, çok taraflı andlaşma ihlâllerine ilişkin farklı senaryolar öngörmekte ve ihlâllere verilebilecek bireysel ve ortak tepkiler arasında ayrıma gitmektedir.

Kanaatimizce 60. maddenin temelinde bulunan anlayışın karşılıklılık ilkesi üzerine kurulu olan *exceptio inadimplenti non est adimplendum* olduğundan şüphe yoktur²⁹. Bununla birlikte, maddenin klasik anlamda *exceptio* ilkesini düzenleyip düzenlemediği tartışmalıdır.

Zira, ilk olarak, 60. madde, bir andlaşmanın âkit devletlerden biri tarafından yalnızca “esaslı bir şekilde” ihlâli halinde diğer tarafın andlaşmayı sona erdirmeye veya tamamen ya da kısmen yürürlüğünü askıya alma hakkını haiz olacağını hükme bağlayarak genel bir karşılıklılık anlayışı benimsememekte, esaslı olsun veya olmasın her tür ihlâlin varlığında ileri sürülebildiği kabul edilen *exceptio* ilkesinin³⁰ dar bir tezahürü olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu noktada “esaslı ihlâl”den ne anlaşılması gerektiğinin maddenin kendisi tarafından -çok da net olmayan bir biçimde- açıklandığının altının

26 Official Records of the United Nations Conference on the Law of Treaties, First Session, Vienna, 26 March-24 May 1968, UN Doc. A/CONF.39/11, 358, para 70.

27 Simma ve Tams (n 12) 1353.

28 Benzer bir görüş için bkz. ibid 1352.

29 Benzer bir görüş için bkz. ibid 1353; Fitzmaurice, ‘The Gabcikovo-Nagymaros Case: The Law of Treaties’ (n 18) 334-335; Dupuy (n 8) 17.

30 Fitzmaurice, ‘Angst of the Exceptio Inadimplenti Non Est Adimplendum in International Law’ (n 3) 289.

çizilmesinde fayda vardır. Maddenin 3. fıkrası uyarınca, bir andlaşmanın “1969 Sözleşmesi’nin tasvip etmediği bir biçimde inkâr edilmesi” veya “andlaşmanın konu veya amacının gerçekleştirilmesi için elzem olan bir hükmün ihlâl edilmesi” esaslı ihlâl teşkil etmekte³¹, hükmün lafzî yorumundan bir andlaşma ihlâlinin “esaslı” ihlâl telâkki edilmesinde, ihlâlin niteliğinin ve yoğunluğunun değil, ihlâl edilen hükmün niteliğinin dikkate alınması gerektiği sonucu çıkmaktadır³². Bununla birlikte, ihlâlin kendisinin de belli bir yoğunlukta olması gerektiğini ifade eden yazarlar bulunmaktadır³³.

Ardından, *exceptio* ilkesi şekli kurallara riayet etmeyi gerektirmeden ileri sürülebilmekteyken, 60. maddenin kendisine tanıdığı andlaşmayı sona erdirme veya askıya alma hakkını kullanmak isteyen devletin riayet etmesi gereken usûlî birtakım kurallar bulunmaktadır³⁴. Şöyle ki; 60. madde, bir andlaşmanın âkit devletlerden biri tarafından ihlâl edilmesi durumunda diğer âkit devletlere andlaşmayı sona erdirme veya askıya alma “hakkı” vermekte, andlaşmanın ihlâli doğrudan bu sonucu doğurmamaktadır³⁵. Bu çerçevede, 60. maddenin tanıdığı andlaşmayı sona erdirme ve askıya alma hakkının kullanılabilmesi için 65-68. maddeler arasında öngörülen usûle uyulması gerekmektedir³⁶. Bu çerçevede, bir andlaşmanın sona erdirilmesi ve askıya alınmasının usûlünü hükme bağlayan 65. maddenin 1. fıkrası uyarınca, andlaşmanın sona erdirilmesi veya yürürlüğünün askıya alınmasıyla ilgili bir sebebe dayanan taraf, diğer tarafları, iddiasından, alınması önerilen tedbirlerden ve sebeplerinden haberdar etme yükümlülüğü altındadır. Karşı tarafın andlaşmanın sona erdirilmesi veya askıya alınması nedenlerine itiraz etmesi ve on iki ay içinde uyuşmazlığa çözüm bulunamaması durumunda, 66. madde devreye girecek ve tarafların uyuşmazlığın çözümü için bir yöntem üzerinde uzlaşmaları gerekecektir. Bu uzlaşının sağlanamaması durumunda ise 1969 Sözleşmesi’nin ekinde düzenlenen zorunlu uzlaştırma yöntemi devreye sokulacaktır. Kısacası 60. madde, taraf oldukları andlaşmalar diğer taraf devletler tarafından ihlâl edilen devletlerin bu ihlâllere etkin ve süratli tepki vermelerini mümkün kılmamakta³⁷, ihlâllere verilecek tepkinin yöntemi hakkında son söze sahip olmalarına müsaade etmemekte³⁸ ve bu yönleri ile *exceptio* ilkesinden uzaklaşmaktadır.

31 Simma ve Tams’a göre, bir andlaşmanın “1969 Sözleşmesi’nin tasvip etmediği” bir biçimde inkâr edilmesi ifadesi ile, Sözleşme’de düzenlenmiş bulunan andlaşmaların geçersizlik sebeplerinin esaslı ihlâl teşkil etmeyeceği kastedilmektedir. Simma ve Tams (n 12) 1358. Kirgis ise, “andlaşmanın konu veya amacının gerçekleştirilmesi için elzem olan hükümlerin” yalnızca andlaşmanın temel gayesine ilişkin hükümler olmadığını, bir âkit tarafta andlaşmanın ifası için elzem telâkki edilen hükümlerin, tâlî nitelikte görünseler bile, bu kapsamda değerlendirildiğinin altını çizmektedir. Frederic L. Kirgis Jr. ‘Some Lingering Questions about Article 60 of the Vienna Convention on the Law of Treaties’ (1989) 22(3) Cornell International Law Journal 549, 551-552.

32 Benzer bir görüş için bkz. Simma ve Tams (n 12) 1359; Christine Chinkin, ‘Nonperformance of International Agreements’ (1982) 17(3) Texas International Law Journal 387, 399.

33 Bkz. Federica Paddeu, *Justification and Excuse in International Law: Concept and Theory of General Defences* (Cambridge University Press 2018) 73.

34 Fitzmaurice, ‘Angst of the Exceptio Inadimplenti Non Est Adimplendum in International Law’ (n 3) 289.

35 Fitzmaurice, ‘The Gabcikovo-Nagyymaros Case: The Law of Treaties’ (n 18) 335.

36 Serean Forlati, ‘Reactions to Non-Performance of Treaties in International Law’ (2021) 25 Leiden Journal of International Law 759, 763-764.

37 Tams (n 9).

38 Kirgis Jr. (n 31) 558.

60. maddenin *exceptio* ilkesini düzenleyip düzenlemediği tartışmalarının temelinde bulunan bir diğer neden, bu ilkenin, karşılıklılık üzerine kurulu bir anlayışla, âkit devletlerden biri tarafından ihlâl edilen bir andlaşmadan doğan yükümlülüklerin diğer âkit devletler tarafından da “geçici” olarak ifa edilmeme hakkı olarak yorumlanmasıdır³⁹. Daha açık bir ifade ile, *exceptio* ilkesi, geleneksel yorumu uyarınca, uyuşmazlığın konusu olan andlaşmadan doğan yükümlülüklerin yürürlüğüne hâlel getirmezken, 60. madde, taraf devletlere andlaşmayı sona erdirme hakkı tanımaktadır.

Son olarak, 60. maddenin, uyuşmazlığın konusu olan andlaşmanın tamamının veya bir kısmının askıya alınabileceğini öngördüğü görülmektedir. Halbuki *exceptio* ilkesinin geleneksel yorumu uyarınca, bir uluslararası yükümlülüğün ihlâlüne maruz kalan devletin bu yükümlülüğün aynısını veya bu yükümlülükle yakından bağlantılı bir yükümlülüğünü ifa etmeme hakkı bulunmaktadır⁴⁰.

Tüm bu farklılıklar, 1969 Viyana Andlaşmalar Hukuku Sözleşmesi’nin 60. maddesinin uluslararası hukukun *exceptio* olarak adlandırdığı ilkeyi düzenlemediği, hatta *exceptio* ilkesinin andlaşmalar hukukuna değil, sorumluluk hukukuna ait olduğu yönünde görüşler ileri sürülmesine neden olmuştur. Bunun yanı sıra ve yukarıdaki satırlarda da ifade edilmeye çalışıldığı üzere *exceptio* ilkesi, en geniş anlamıyla, bir devletin bir uluslararası yükümlülüğünü yerine getirmemesi durumunda diğer devletin de aynı veya benzer bir yükümlülüğünü yerine getirmeme hakkını ifade etmekte ve dolayısıyla birbiriyle ilişkili ve karşılıklı yükümlülüklerin varlığında devreye girmektedir. Ancak ilkenin yalnızca karşılıklı ahdî yükümlülüklerin varlığında mı yoksa kaynağı ne olursa olsun bütün karşılıklı yükümlülüklerle mi uygulanabilir olduğu tartışmalıdır⁴¹. Tüm bu hususlar, ilkenin uluslararası sorumluluk hukuku bağlamında da incelenmesini zorunlu kılmaktadır.

III. Uluslararası Sorumluluk Hukuku Altında *Exceptio Inadimplenti Non Est Adimplendum*

Uluslararası teamül kurallarını kodifiye ettiği bilinen ve Uluslararası Hukuk Komisyonu tarafından 2001 yılında kabul edilen Devletlerin Uluslararası Haksız Fiillerinden Kaynaklanan Sorumluluğunu Düzenleyen Maddeler Metni⁴² (2001 Metni) uyarınca devletlerin bütün uluslararası hukuka aykırı fiilleri uluslararası sorumluluklarını doğurur⁴³. Bununla birlikte, “bir devletin, bir başka devlete karşı sahip olduğu yükümlülüklerle uygun olmayan eyleminin hukuka aykırılığı, eylemin

39 Forlati (n 36) 765-766.

40 Fitzmaurice, ‘Angst of the Exceptio Inadimplenti Non Est Adimplendum in International Law’ (n 3) 289.

41 Crawford ve Olleson (n 1).

42 Draft articles on responsibility of States for internationally wrongful acts (n 10).

43 ibid md 1.

*devlete karşı alınmış bir karşı önlem olması durumunda ortadan kalkacaktır*⁴⁴. Dolayısıyla karşı önlemler, kendi başlarına uluslararası hukuka aykırı fiil teşkil etmelerine rağmen bir başka devletin uluslararası hukuka aykırı fiiline yönelik karşı tedbir olarak alındıkları için “uluslararası hukuka aykırı” niteliklerini kaybeden ve uluslararası sorumluluk doğurmadığı kabul edilen önlemlerdir.

Bu çerçevede ve yukarıdaki satırlarda da ifade edildiği üzere, *exceptio* ilkesinin uluslararası sorumluluk hukukuna ait bir kavram olduğu, hatta andlaşmalar hukukunun âkit devletlerden biri tarafından ihlâl edilen bir andlaşmanın varlığında diğer âkit devletlere tanıdığı sona erdirme veya askıya alma hakkının bir karşı önlem türü teşkil ettiği bazı uluslararası hukukçular tarafından ısrarla savunulagelmıştır⁴⁵. Uluslararası Hukuk Komisyonu’nun da ilkeyi yalnızca andlaşmalar hukuku kurallarının kodifikasyonu sırasında değil, 2001 Metni’nin kabulü ile sonuçlanan uluslararası sorumluluk hukuku kurallarının kodifikasyon çalışmaları sırasında da ele almış olması, doktrinin bu tartışmada ne kadar bölünmüş olduğunun göstergelerinden biridir.

Şöyle ki; *exceptio* uluslararası sorumluluk hukuku kurallarının kodifikasyon çalışmaları sırasında raportör Riphagen tarafından “karşı önlemler” bağlamında gündeme getirilmiş, raportör, hazırladığı taslak 8. maddede, birbiriyle bağlantılı veya karşılıklı yükümlülüklerin varlığında, taraflardan birinin yükümlülüğünü yerine getirmemesi durumunda zarar gören devletin, karşılıklılık temelinde, kendi yükümlülüklerinin ifasını askıya alabilme hakkına sahip olmasını önermiştir⁴⁶. Mesele, Riphagen’in haleflerinden Arangio-Ruiz tarafından da ele alınmış, devletler tarafından karşılıklı olarak alınan önlemlerin varlığında andlaşmalar hukuku ve sorumluluk hukuku arasında ayırım yapmanın zorluğunun altını çizen Arangio-Ruiz de *exceptio* ilkesinin “karşı önlemler” altında değerlendirilip değerlendirilemeyeceğinin tartışılması gerektiğinin altını çizmiştir⁴⁷. Ancak Uluslararası Hukuk Komisyonu ilkenin “bağımsız bir karşı önlem türü” olarak düzenlenmesini reddedecek⁴⁸, James Crawford’un, devletlerin uluslararası sorumluluğuna ilişkin ikinci raporunda *exceptio*’nun “uluslararası hukuka aykırı eylemin uluslararası hukuka aykırılığını ortadan kaldıran nedenlerden biri” olarak kabul edilmesi yönündeki önerisi de Komisyon tarafından kabul edilmeyecektir⁴⁹.

44 ibid md 22.

45 Bkz. Georges Abi-Saab, “Cours général de droit international public” (1987) 207 Recueil des cours de l’Académie de droit international 9, 15, 463; Linos-Alexander Sicilianos, ‘The Relationship Between Reprisals and Denunciation or Suspension of a Treaty’ (1993) 4 European Journal of International Law 341, 358-359. Akehurst de bir uluslararası andlaşmanın, taraflardan birinin ihlali nedeni ile diğer taraflarca sona erdirilmesi veya askıya alınması hakkını “karşı önlem” başlığını taşıyan makalesinde incelemektedir. Michael Akehurst, ‘Reprisals by Third States’ (1970) 44 British Yearbook of International Law 1, 6-12. Benzer biçimde, Bilder, andlaşmalar hukuku altında uygulanan *exceptio* ilkesini bir karşı önlem türü olarak sınıflandırmaktadır. Richard B Bilder, ‘Breach of Treaty and Response Thereto’ (1967) 61 Proceedings American Society of International Law (1967) 193-194.

46 Fifth Report by Willem Riphagen (1984) 2(1) YILC 3, vol II.

47 Third Report by Arangio-Ruiz, A/CN.4/440 (1991) 2(1) YILC, 15, para 33-35.

48 Report of the International Law Commission on the work of its forty-fourth session (1992) 2(2) YILC, 23, para 151.

49 Second Report on State Responsibility by James Crawford (n 4) para 325-331.

Komisyon'un tercihi anlaşılabilir niteliktedir. Zira *exceptio inadimplenti non est adimplendumun* ilkesinin geleneksel yorumu, 1969 Viyana Andlaşmalar Hukuku Sözleşmesi'nin 60. maddesinde düzenlenen ilke ve uluslararası sorumluluk hukuku altında karşı önlemler olarak anılan önlem türü birbirinden önemli farklılıklar arz etmektedir.

Her şeyden önce, 1969 Viyana Andlaşmalar Hukuku Sözleşmesi devletler arasındaki ahdi ilişkilerin akıbetini kaygı edinmekte ve uluslararası hukuka aykırı fiillerin hukukî sonuçları ile, dolayısıyla bir andlaşmanın ihlâl edilmesi halinde doğacak onarım yükümlülüğü ile ilgilenmemektedir⁵⁰. Bu doğaldır; zira 1969 Sözleşmesi uluslararası hukukun birincil kurallarının yani devletlere yapma ve yapmama yükümlülüğü yükleyen kuralların bir parçasını teşkil etmekte ve bütün birincil kurallar gibi, öngördüğü ilkenin içeriği ve geçerliliğini düzenlemektedir. Oysa karşı önlemler, birincil nitelikteki kuralların ihlâli halinde doğacak sonuçları düzenleyen ikincil kurallar bütünüdür, uluslararası sorumluluk hukukunun bir parçasını teşkil etmektedir⁵¹. Bu çerçevede, 1969 Sözleşmesi'nin 60. maddesinin ihlâlinin dahi, ihlâl maruz kalan devlete, karşı önlem alma hakkı veren bir birincil kural ihlâli teşkil edeceğinin altının çizilmesi önemlidir.

Ardından, Sözleşme'nin 60. maddesi, bir andlaşmanın “esası” bir biçimde ihlâl edilmesi halinde devreye girmektedirken bir uluslararası sorumluluk hukuku müessesesi olan karşı önlemler, orantılı oldukları müddetçe, bütün uluslararası hukuk ihlâllerine cevaben alınabilmektedir⁵². Dolayısıyla, karşı önlem alınabilmesi için, maruz kalınan uluslararası hukuka aykırılığın belli bir eşige ulaşmış olmasına gerek yoktur; ahdi veya teamüli bütün uluslararası hukuk kurallarının esaslı veya esaslı olmayan ihlâli, ihlâllere maruz kalan devletlere, karşı önlem alma hakkı vermektedir.

Ayrıca, Tams'ın ifadeleri ile “negatif bir mütekabiliyet” üzerine kurulu olan 60. madde, devletlere yalnızca ilgili andlaşmayı sona erdirme veya askıya alma hakkı verirken⁵³, karşı önlemler, orantılı oldukları müddetçe ve 2001 Metni'nin 50. maddesinde istisna tutulan kurallar dışında her tür uluslararası hukuk kuralının ihlâli şeklinde tezahür edebilmektedir⁵⁴. Geleneksel anlamda *exceptio* da bir uluslararası

50 René Lefeber, 'The Gabcikovo-Nagymaros Project and the Law of State Responsibility' (1998) 11 Leiden Journal of International Law 609, 611; Tams (n 9) 6.

51 Third Report on State Responsibility by James Crawford, A/CN.4/507 and Add. 1-4, 87, para 325. Birincil ve ikincil kurallar ayrımı, temellerini İngiliz filozof Hart'ın felsefesinde bulmaktadır. Hart'a göre, hukuk alanında iki tür kural bulunur: hukuk kişilerine yapma veya yapmama yükümlülüğü yükleyen birincil kurallar ve birincil kuralların ifa edilmesinin veya edilmemesinin sonuçlarına ilişkin ikincil kurallar. Daha açık bir ifade ile, birincil kurallar davranış kurallarıdır ve hukuk kişilerine, hukuken, nasıl davranılması veya nasıl davranılmaması gerektiğini söyler. İkincil kurallar ise, birincil kuralların ihlâl edilmeleri durumunda ortaya çıkan sonuçları düzenleyen sorumluluk kurallarıdır. Bkz. Herbert Lionel Adolphus Hart, *The Concept of Law* (Clarendon Press 1994), 79-99.

52 Forlati (n 36) 764.

53 Tams (n 9) 6.

54 2001 Metni'nin 50. maddesi uyarınca, karşı önlemler BM Şartı'nda da öngörülen kuvvet kullanma ve kuvvet kullanma tehdidinde bulunma yasaklarına, temel insan haklarının korunması kurallarına, *jus cogens* nitelikli yükümlülüklerle ve diplomatik dokunulmazlığa ilişkin ilkelere uygun olmak zorundadır.

yükümlülüğün ihlâli halinde, ihlâle maruz kalan devlete aynı veya benzer bir yükümlülüğün ihlâli hakkını verirken, karşı önlem müessesesi, devletlere bir ihlâle cevaben hangi uluslararası yükümlülüğün yerine getirilmeyeceğini seçme hakkı tanımaktadır.

Ayrıca karşı önlemler, bağlayıcı hukuk normlarının uluslararası hukuka uygun ihlalleri şeklinde karşımıza çıkmakta ve dolayısıyla normların varlığını ve yürürlüğünü etkilememektedir. Oysa, 1969 Sözleşmesi'nin 60. Maddesi, bir andlaşmanın geçici olduğu kadar sürekli bir biçimde sona erdirilmesi hakkını da içermekte, normun varlığına doğrudan etki etmektedir⁵⁵.

Son olarak, 1969 Sözleşmesi'nin 60. Maddede öngörülen önlemin alınabilmesi için öngördüğü usûl kuralları, devletlerin karşı önlem alırken uymaları gereken ve 2001 Metni'nin 49-53. maddeleri arasında düzenlenen koşullardan çok daha katıdır⁵⁶.

Kanaatimizce, 1969 Sözleşmesi'nin 60. maddesinde düzenlenen önlem ile karşı önlemler arasındaki tüm bu farklılıkların temeli, bu iki uluslararası hukuk kurumunun "amaçları" arasındaki farklılıklardır. Karşı önlemlerin amacı, karşı taraf üzerinde baskı kurarak maruz kalınan uluslararası hukuka aykırılığa son verilmesini sağlamak ve uluslararası hukuka aykırı fiilin gerçekleştirilmesinden önceki hukukî durumu yeniden tesis etmekten, 1969 Sözleşmesi'nin 60. maddesinde düzenlenen ilke, bir andlaşmanın tarafları arasında bozulan hak ve yükümlülük dengesini yeniden tesis etmeyi ve dolayısıyla andlaşmanın istikrarını korumayı hedeflemektedir⁵⁷. Bu çerçevede, 1969 Sözleşmesi'nin 60. maddesinde düzenlenen ve kanaatimizce *exceptio* ilkesinin dar bir tezahürü olan önlemin, karşı önlemler ile karşılaştırıldığında, daha sınırlı bir uygulama alanına sahip olduğu ve Crawford'un ifadeleri ile, "*belli tür ihlâllere cevaben alınabilen özel bir önlem türü*" teşkil ettiği görülmektedir⁵⁸.

Exceptio ve karşı önlemler arasındaki bu ilişki ve farkların uluslararası hukuk doktrinini olduğu kadar uluslararası yargı mercilerini de meşgul ettiği ancak uluslararası içtihadın söz konusu ilişki üzerinde ayrıntılı incelemeler yapmaktan imtina ettiği görülmektedir. Şöyle ki; yukarıdaki satırlarda ifade edildiği üzere 1937 tarihli *Diversion of Water from the Meuse* kararı uluslararası hukukta *exceptio* ilkesinin varlığının kabul edildiği ilk yargı kararlarından. İlke, bu kararın yanı sıra *ICAO Council, Air Service Agreement, Rainbow Warrior, Gabčikovo Nagymaros* ve *Interim Accord* uyuşmazlıklarında da gündeme gelmiş ancak bu uyuşmazlıklar vesilesi ile verilen kararlar *exceptio* ilkesi ve uluslararası sorumluluk hukuku arasındaki ilişkiyi netleştirememiştir.

55 Simma ve Tams (n 12) 1354.

56 Forlati (n 36) 764; Maria Xiouri, 'Problems in the Relationship between the Termination or Suspension of a Treaty on the Ground of Its Material Breach and Countermeasures' (2015) 6 Queen Mary Law Journal 63, 72; Tams (n 9) 23-24.

57 Xiouri (n 56) 70-71; Simma ve Tams (n 12) 1354.

58 Second Report on State Responsibility by James Crawford (n 4) para 325.

Divan, 1972 tarihli *ICAO Council* kararında, Hindistan'ın, uyuşmazlığa konu olan andlaşmanın Pakistan tarafından esaslı biçimde ihlâl edilmiş olmasının kendisine andlaşmayı sona erdirmeye hakkı vereceği yönündeki iddiasını dar ve katı yorumlamış⁵⁹ ve tek taraflı olarak esaslı ihlâl iddiasında bulunan tarafın bu iddiasının andlaşmayı "kendiliğinden" sona erdirmeyeceğini veya askıya almayacağını belirtmekle yetinmiştir. Divan'a göre, Pakistan'ın andlaşmayı, 1969 Sözleşmesi'nin 60. maddesi bağlamında esaslı bir biçimde ihlâl edip etmediğinin yani ihlâl konulu hükümün andlaşmanın konu veya amacının gerçekleştirilmesi için elzem bir hüküm olup olmadığının tespiti, doğası gereği, uyuşmazlığa konu olan andlaşmanın incelenmesini ve yorumlanmasını gerektirmektedir⁶⁰. *Exceptio* ve uluslararası sorumluluk arasındaki ilişki Divan hâkimlerinden De Castro'nun karara yazdığı ayrık oy yazısında gündeme gelmiştir. Ancak yazısında, "1969 Sözleşmesi'nin 60. maddesi, *exceptio inadimplenti non est adimplendum* ilkesinin ileri sürülmesine imkân tanımaktadır. Bir yükümlülüğün ihlâli, andlaşmanın sona erdirilmesi veya geçersizlik sebeplerinden biri değildir. Sorumluluk doğuran ve yeni yükümlülüklerin ve yaptırımların kaynağında bulunan bir eylemdir. Bununla birlikte, zarara uğrayan taraf andlaşmayı sona erdirmeye veya askıya alma hakkı veren, andlaşmanın esaslı ihlâlidir"⁶¹ ifadelerini kullanan ve *exceptio* ve uluslararası sorumluluk arasındaki ilişkiye değiniyor gibi görünen De Castro'nun ifadelerinin bu ilişkinin niteliği hakkında açık bir fikir vermekten uzak olduğu görülmektedir.

Bir uluslararası andlaşmanın esaslı ihlâli iddiası temelinde andlaşmayı sona erdirmeye veya askıya alma hakkı ile karşı önlemler arasındaki ilişki ve bağ *Air Service Agreement* uyuşmazlığı olarak bilinen uyuşmazlıkta daha net bir biçimde gündeme gelmiştir. Bununla birlikte, uyuşmazlığı görmekle yetkilendirilen tahkim heyeti, uyuşmazlığın taraflarının hem karşı önlem kavramını hem de andlaşmalar hukuku ilkelerini birlikte ve eşzamanlı olarak ileri sürmelerine rağmen, bu iki müessese arasındaki ilişki hakkında açık bir tavır takınmaktan imtina etmiş, karşı önlemlerin bir uluslararası andlaşmanın ihlâlini meşrulaştıracağını belirtmekle yetinmiş ve karşı önlemler ile andlaşmanın esaslı ihlâli iddiası temelinde andlaşmayı sona erdirmeye veya askıya alma hakkı arasındaki ayrımın incelenmesini gereksiz bulunduğunu ifade etmiştir⁶². Sicilianos, kanaatimizce yerinde olarak, tahkim heyetinin uluslararası andlaşmanın esaslı ihlâli iddiası temelinde andlaşmayı sona erdirmeye veya askıya alma hakkı ile karşı önlem kavramının kesin sınırlarla ayrıştırılması veya özdeşleştirilmesini reddettiği görüşündedir⁶³.

59 Fitzmaurice, 'The Gabcikovo-Nagymaros Case: The Law of Treaties' (n 18) 336.

60 Case Concerning the Appeal Relating to the Jurisdiction of the ICAO Council (*India v Pakistan*) (Judgment) (1972) ICJ Rep 46, 67, para 38.

61 *ibid*, Separate Opinion of Judge de Castro, 128.

62 Air Service Agreement of 27 March 1946 between the United States of America and France (1978) XVIII RIAA 417, 443, para 82.

63 Sicilianos (n 45) 341.

Meşhur *Rainbow Warrior* uyuşmazlığı vesilesi ile verilen 1990 tarihli tahkim kararının da andlaşmalar hukuku ve uluslararası sorumluluk rejimlerinin aynı uyuşmazlığa aynı anda ve birlikte uygulanabilir nitelikte olduğunu belirtmekle yetindiği görülmektedir.⁶⁴

Andlaşmalar hukuku ve uluslararası sorumluluk hukuku arasındaki ilişkinin altını en net ifadelerle çizen⁶⁵ ve *Rainbow Warrior* kararının yukarıdaki önermesini teyit eden⁶⁶ karar olarak kabul edilen Uluslararası Adalet Divanı'nın *Gabčikovo-Nagymaros* kararı dahi, kanaatimizce, 1969 Sözleşmesi'nin 60. maddesinde düzenlenen ilkenin karşı önlemler ile olan ilişkisini aydınlatmaktan uzaktır. Uyuşmazlığa konu olan olayda Macaristan, Slovakya ile arasında yürürlükte bulunan 1977 Andlaşmasını, Slovakya'nın hem uluslararası çevre hukukundan doğan yükümlülüklerini hem de ilgili andlaşmayı esaslı bir biçimde ihlâl ettiği gerekçesi ile sona erdirmiş, bu eyleminin bir "karşı önlem" olduğunu belirtmiş ve böylece hem uluslararası andlaşmalar hukukuna hem uluslararası sorumluluk hukukuna dayanmıştır⁶⁷. Ancak Divan, Macaristan'ın karşı önlem iddiasını bir kenara bırakmış ve "bir andlaşmanın yalnızca esaslı ihlâlinin karşı tarafa andlaşmayı sona erdirmeye hakkı tanıyacağını, diğer andlaşma ihlâllerinin karşı önlem alınmasını meşrulaştırabileceğini ancak bu ihlâllerin andlaşmalar hukuku altında andlaşmayı sona erdirmeye nedenlerinden olmadığını" ifade etmiştir⁶⁸. Bu çerçevede, Divan'ın, andlaşmalar hukuku ve uluslararası sorumluluk hukukunun birbirinden farklı kapsamlarının bulunduğuun altını çizmekle yetindiği görülmektedir. Divan'a göre, "bir andlaşmanın yürürlükte olup olmadığının veya uluslararası hukuka uygun biçimde askıya alınıp alınmadığının/sona erdirilip erdirilmediğinin tespiti andlaşmalar hukuku uyarınca yapılır. Diğer yandan, bir andlaşmanın, andlaşmalar hukukuna riayet etmeden askıya alınmasının veya sona erdirilmesinin bu eylemde bulunan devletin sorumluluğunu ne ölçüde doğurduğunun değerlendirilmesi uluslararası sorumluluk hukuku altında gerçekleştirilir"⁶⁹.

Exceptio ilkesi *Application of the Interim Accord of 13 September 1995* olarak bilinen Uluslararası Adalet Divanı kararına konu olan uyuşmazlıkta da ileri sürülmüş⁷⁰ ancak Divan bu kararında da -ve tarafların iddialarının bu yönde bir tartışmaya fazlasıyla müsaade etmesine rağmen- ilkenin andlaşmalar hukukuna mı yoksa sorumluluk hukukuna mı ait olduğu tartışmasına girmemiştir. Uyuşmazlığa konu olan

64 Case concerning the difference between New Zealand and France concerning the interpretation or application of two agreements, concluded on 9 July 1986 between the two States and which related to the problems arising from the Rainbow Warrior Affair (1990) XX RIAA 215, 251, para 75.

65 Xiouri (n 56) 74.

66 Dupuy (n 8) 18.

67 Lefeber (n 50) 618.

68 Gabčikovo-Nagymaros Project (*Hungary v Slovakia*) (Judgment) (1997) ICJ Rep 7, 38, para 106.

69 ibid, para 47.

70 Application of the Interim Accord of 13 September 1995 (*The former Yugoslav Republic of Macedonia v Greece*) (Judgment) (2011) ICJ Rep 644. Kararın ayrıntılı bir incelemesi için bkz. Fontanelli (n 2) 119; Fitzmaurice, 'Angst of the Exceptio Inadimplenti Non Est Adimplendum in International Law' (n 3); Forlati (n 36).

olay, davacı devletin kendisini “Makedonya Cumhuriyeti” olarak adlandırmak istemesi ancak Yunanistan’ın, bu adlandırmaya, bölge güvenliğini ve istikrarını tehlikeye atacağı gerekçesiyle ve tarihî ve coğrafi nedenlerle itiraz etmesine ilişkindir. Taraflar, aralarındaki uyuşmazlığa rağmen, 13 Eylül 1995 tarihinde “Geçici Andlaşma” (*Interim Accord*) olarak adlandırılan bir andlaşma akdetmiş ve andlaşmanın 11. maddesinin 1. fıkrasında Yunanistan’ın “kendisinin de üye olduğu uluslararası örgütlere ve kurumlara Makedonya’nın yapacağı üyelik başvurularına veya üyeliğine, bu devletin bu örgüt ve kurumlarda ‘Makedonya Eski Yugoslav Cumhuriyeti’ olarak anılması koşulu ile karşı çıkmayacağı” hükme bağlanmıştır. Davacı, söz konusu hükme rağmen NATO’ya üye olmasına engel olan Yunanistan’ın Geçici Andlaşma’yı ihlâl ettiğini ve sorumluluğunun doğduğunu, zira bu ihlâlin ne 1969 Sözleşmesi’nin 60. maddesinde öngörülen ilke ile ne de karşı önlem teorisi ile gerekçelendirilebileceğini ileri sürmüştür⁷¹. Geçici Andlaşmayı sona erdirmeye veya askıya alma niyeti bulunmadığını ve dolayısıyla 60. maddeye dayanmadığını belirten Yunanistan ise, başlangıçta davranışını *exceptio inadimplenti non est adimplendum*da ifadesini bulan karşılıklılık ilkesi ile gerekçelendirmiş, sonrasında hem bu ilkeye, hem 1969 Sözleşmesi’nin 60. maddesine, hem de karşı önlem teorisine dayanmıştır. Yunanistan’a göre, davacı 1995 Andlaşması’ndan doğan yükümlülüklerini yerine getirmedeği ve muhtelif platformlarda Makedonya ismini kullandığı müddetçe Yunanistan da bu andlaşmadan doğan yükümlülüklerini yerine getirmek zorunda değildir. Yunanistan, somut uyuşmazlıkta her üç kavramı da temel alabileceğini ancak ahdî bir yükümlülüğün ihlâline karşı bir savunma mekanizması teşkil eden *exceptio inadimplenti contractus* ilkesinin 1969 Sözleşmesi’nin 60. maddesinde düzenlenen andlaşmayı sona erdirmeye veya askıya alma hakkı ile veya amacı bir devleti uluslararası yükümlülüklerine uymaya zorlamak olan karşı önlemler ile karıştırılmaması gerektiğini ifade etmiştir⁷². Bu üç “farklı” uluslararası hukuk kurumunun ortak özelliği, devletlerin uluslararası hukuka aykırı davranışlarına karşı uluslararası hukuka uygun birer cevap teşkil ediyor olmalarıdır. Ancak Yunanistan’a göre *exceptio*, Viyana Sözleşmesi’nin 60. maddesinde düzenlenen ilkeden daha geniş olduğu gibi, koşulları da hem bu maddede öngörülen andlaşmayı sona erdirmeye veya askıya alma koşullarından hem de karşı önlem alma koşullarından daha esnek⁷³ ve *exceptio* ilkesinin uygulanması, bir uluslararası hukuk kuralının ihlâline maruz kalan devletin, ihlâl edilen yükümlülüklerin aynılarını veya benzerlerini ihlâl edebilmesine imkân tanımakta ancak kuralın yürürlüğüne halel getirmemektedir⁷⁴.

Divan, davacının eylemleri ile Yunanistan’ın davranışı arasında işlevsel bir ilişki bulunmadığı, daha açık bir ifade ile, Yunanistan’ın, davacının eylemlerinin Geçici Andlaşma’ya aykırılığını ispat edemediği gerekçesi ile *exceptio* ilkesinin ileri

71 Counter-Memorial of Greece, para 8(1).

72 ibid, para 8(6).

73 ibid, para 8(7).

74 ibid, para 8(15).

sürülemeyeceğine hükmetmiş ve ilkeyi ayrıntılı olarak incelemeye gerek görmemiştir⁷⁵. Divan'a göre, Yunanistan'ın davranışının 1969 Sözleşmesi'nin 60. maddesi veya karşı önlem teorisi bağlamında da değerlendirilebilmesi mümkün değildir⁷⁶.

Divan'ın *exceptio* ilkesi, 1969 Sözleşmesi'nin 60. maddesi ve karşı önlemler arasındaki ilişki hakkında, tarafların iddialarının buna imkân tanınmasına rağmen, ayrıntılı bir değerlendirme yapmaması ve meseleye bu kadar “yüzeysel” yaklaşması⁷⁷, Divan hâkimlerinden Bennouna ve Simma tarafından eleştirilmiştir. Kanaatimizce hâkim Simma'nın eleştirisi ele aldığımız konu bağlamında önemlidir. Simma, ayrık oy yazısında, 1969 Sözleşmesi'nin 60. maddesinin uluslararası sorumlulukla, uluslararası sorumluluğun da *exceptio inadimplenti non est adimplendum* ilkesi ile hiçbir ilgisinin bulunmadığını belirtmiş ve karşı önlem kavramının, her ne kadar bir andlaşmanın esaslı ihlâl gerekçesi ile askıya alınması ile örtüşebilse de, ikincil yükümlülükleri düzenleyen uluslararası sorumluluk hukukuna ait olduğunun ve ayrı bir değerlendirme gerektirdiğinin altını çizmiştir⁷⁸. Ayrıca Simma'ya göre, uluslararası hukukun birincil kurallarından olan 60. madde, uluslararası andlaşma ihlâllerinin hukukî sonuçlarını sınırlı sayıda düzenlemekte ve dolayısıyla *exceptio* ilkesini kodifiye etmemektedir. Simma'nın nezdinde “*exceptio ilkesinin hiçbir versiyonu andlaşmalar hukuku kurallarının kodifikasyonundan sağ çıkamamıştır*”⁷⁹.

IV. Değerlendirme ve Sonuç

Exceptio inadimplenti non est adimplendum uluslararası hukukun karşılıklılık üzerine kurulu tüm ilişkilerinde varlığı hissedilen kadim bir ilkedir. Bununla birlikte, günümüzde, herhangi bir uluslararası hukuk metninin bu ilkeyi geleneksel anlamıyla düzenlemediği görülmektedir. Ne 1969 Sözleşmesi'nin 60. maddesi ne de karşı önlemler *exceptio inadimplenti non est adimplendum* ilkesi ile birebir örtüşmekte, 60. madde ilkenin andlaşmalar hukuku alanındaki dar bir tezahürü, karşı önlemler ise ilkenin izlerini taşıyan ama metamorfoza uğramış bir şekli olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bu noktada her ikisi de *exceptio inadimplenti non est adimplendum*un birer yansıması olan 60. madde ve karşı önlem müessesesi arasındaki ilişkinin bir tamamlayıcılık ilişkisi teşkil ettiğinin ve bu iki uluslararası hukuk kurumunun birlikte uygulanması önünde herhangi bir engel bulunmadığının altının çizilmesinde fayda vardır. Daha açık bir ifade ile, 1969 Sözleşmesi'nin 60. maddesinin varlığı, ahdî yükümlülüklerin esaslı veya esaslı olmayan ihlâllerine maruz kalan devletlerin karşı önlemler de alabilmelerine

75 Application of the Interim Accord of 13 September 1995 (n 70) 690-691, para 161.

76 ibid, para 162-165.

77 Fontanelli (n 2) 121.

78 Application of the Interim Accord of 13 September 1995 (n 70), Separate Opinion of Judge Simma, 704, para 20.

79 ibid 708, para 29.

engel değildir: Bir andlaşmanın esaslı ihlâli halinde hem andlaşmalar hukuku kuralları hem de uluslararası sorumluluk hukuku ilkeleri devreye girebilecek, ihlâle maruz kalan devlet 1969 Sözleşmesi'nin 60. maddesinin kendisine tanıdığı andlaşmayı sona erdirmeye veya askıya alma hakkını kullanabileceği gibi sorumluluk hukuku çerçevesinde karşı önlemler de alabilecektir⁸⁰. 1969 Sözleşmesi'nin 73. ve 42(2). maddeleri ve andlaşma ihlâllerinin varlığında karşı önlemler rejimini çekinmeden uygulayan uluslararası yargı kararları bu yorumu teyit eder niteliktedir⁸¹.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Bibliyografya/Bibliography

Doktrin/Doctrine

- Abi-Saab G, 'Cours général de droit international public' (1987) 207 Recueil des cours de l'Académie de droit international 9-463.
- Akehurst M, 'Reprisals by Third States' (1970) 44 British Yearbook of International Law 1-18.
- Arangio Ruiz V, *La compravendita in diritto romano* (Jovene 1956).
- Bilder R B, 'Breach of Treaty and Response Thereto' (1967) 61 Proceedings American Society of International Law 193-204.
- Cavaglieri A, 'Règles générales du droit de la paix' (1929) 26 Recueil des cours de l'Académie de droit international 311-586.
- Chatinakrob T, 'Material Breach and its Exception, An Analysis of a Humanitarian Character' (2018) 5(2) IALS Student Law Review 43-54.
- Chinkin C, 'Nonperformance of International Agreements' (1982) 17(3) Texas International Law Journal 387-432.
- Crandall, S B, *Treaties, Their Making and Enforcement* (2nd edn, John Byrne & Company 1916).
- Crawford J and Olleson S, 'The Exception of Non-performance: Links between the Law of Treaties and the Law of State Responsibility' (2000) 21 Australian Year Book of International Law <<http://classic.austlii.edu.au/au/journals/AUYrBkIntLaw/2000/4.html#Heading4>> Erişim Tarihi 25 August 2021.
- Dupuy P M, 'Droit des traités, codification et responsabilité internationale' (1997) 43 Annuaire français de droit international 7-30.
- Fitzmaurice M, 'Angst of the *Exceptio Inadimplenti Non Est Adimplendum* in International Law' in Bartels L and Paddeu F (eds), *Exceptions in International Law* (Oxford University Press 2020) 285-304.

80 Second Report by H. Waldock (n 22) 76, para 14; Dupuy (n 8) 26; Tams (n 9); Kirgis Jr. (n 31) 572-573, Forlati (n 36) 761-762 and 770.

81 Simma ve Tams (n 12) 1377, para 72.

- Fitzmaurice M, 'The Gabcikovo-Nagymaros Case: The Law of Treaties' (1998) 11 *Leiden Journal of International Law* 321-344.
- Fontanelli F, 'The Invocation of the Exception of Non-Performance: A Case-Study on the Role and Application of General Principles of International Law of Contractual Origin' (2012) 1(1) *Cambridge Journal of International and Comparative Law* 119-136.
- Forlati S, 'Reactions to Non-Performance of Treaties in International Law' (2021) 25 *Leiden Journal of International Law* 759-770.
- Garner J, 'The Unilateral Denunciation of Treaties by One Party Because of Alleged Non-Performance by Another Party or Parties' (1935) 29(4) *AJIL* 569-585.
- Grotius H, *De Iure Belli Ac Pacis Libri Tres* (Batoche Books Kitchener 2001).
- Hart H L A, *The Concept of Law* (2nd edn, Clarendon Press 1994).
- Hyde C C, *International Law*, vol II.
- Kirgis Jr. F L, 'Some Lingering Questions about Article 60 of the Vienna Convention on the Law of Treaties' (1989) 22(3) *Cornell International Law Journal* 549-573.
- Lefeber R, 'The Gabcikovo-Nagymaros Project and the Law of State Responsibility' (1998) 11 *Leiden Journal of International Law* 609-623.
- Oppenheim L, *International Law* (4th edn, Longmans 1926-1928), vol I.
- Paddeu F, *Justification and Excuse in International Law: Concept and Theory of General Defences* (Cambridge University Press 2018).
- Rosenne S, *Breach of Treaty* (Grotius 1985).
- Sicilianos L-A, 'The Relationship Between Reprisals and Denunciation or Suspension of a Treaty' (1993) 4 *European Journal of International Law* 341-359.
- Simma B ve Tams C, 'Article 60 (Convention of 1969)' in Corten O ve Klein P (eds), *The Vienna Conventions on the Law of Treaties A Commentary* (Oxford University Press 2011) 1351-1378.
- Tams C, 'Regulating Treaty Breaches' (2016) <<http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2733325>> Erişim Tarihi 16 September 2021
- Xiouri M, 'Problems in the Relationship between the Termination or Suspension of a Treaty on the Ground of Its Material Breach and Countermeasures' (2015) 6 *Queen Mary Law Journal* 63-76.
- Vattel E de, *Le Droit des Gens, ou Principes de la Loi Naturelle, appliqués à la Conduite et aux Affaires des Nations et des Souverains*, vol I.

İçtihat/Ruling case

- Air Service Agreement of 27 March 1946 between the United States of America and France (1978) XVIII RIAA 417.
- Application of the Interim Accord of 13 September 1995 (*The former Yugoslav Republic of Macedonia v Greece*) (Judgment) (2011) ICJ Rep 644.
- Case Concerning the Appeal Relating to the Jurisdiction of the ICAO Council (*India v Pakistan*) (Judgment) (1972) ICJ Rep 46.
- Diversion of Water from the Meuse (*Netherlands v Belgium*) (Judgment) (1937) PCIJ Series A/B No 70, 4.
- Case concerning the difference between New Zealand and France concerning the interpretation or application of two agreements, concluded on 9 July 1986 between the two States and which related to the problems arising from the Rainbow Warrior Affair (1990) XX RIAA 215.

Gabčikovo-Nagymaros Project (*Hungary v Slovakia*) (Judgment) (1997) ICJ Rep 7.

Legal Consequences for States of the Continued Presence of South Africa in Namibia (South West Africa) Notwithstanding Security Council Resolution 276 (1970) (Advisory Opinion) (1971) ICJ Rep 16.

Uluslararası Andlaşmalar ve Uluslararası Hukuk Komisyonu Metinleri/International Treaties and International Law Commission Texts

Draft articles on responsibility of States for internationally wrongful acts, Text adopted by the International Law Commission at its fifty-third session (2001) 2(2) YILC.

Second report on the Law of Treaties by G. Fitzmaurice, A/CN.4/107 (1957) YILC 16, vol II.

Fourth Report on the Law of Treaties by G. Fitzmaurice, A/CN.4/1120 (1959) YILC 37, vol II.

Second Report on the Law of Treaties by H. Waldock, A/CN.4/156 and Add.1-3 (1963) YILC 36, vol II.

Fourth report on the Law of Treaties by H. Waldock, A/CN.4/177 and Add.1 and 2 (1965) YILC 3, vol II.

Fifth report on the Law of Treaties by H. Waldock, A/CN.4/183 and Add.1-4 (1966) YILC 1, vol II.

Fifth Report on State Responsibility by W. Riphagen (1984) 2(1) YILC 3, vol II.

Third Report on State Responsibility by G. Arangio-Ruiz, A/CN.4/440 (1991) 2(1) YILC.

Report of the International Law Commission on the work of its eighteenth session (1966) YILC 172.

Report of the International Law Commission on the work of its forty-fourth session (1992) 2(2) YILC.

Second Report on State Responsibility by J. Crawford, A/CN.4/498 and Add.1-4.

Third Report on State Responsibility by J. Crawford, A/CN.4/507 and Add. 1-4.

Official Records of the United Nations Conference on the Law of Treaties, First Session, Vienna, 26 March-24 May 1968, UN Doc. A/CONF.39/11.

Vienna Convention on the Law of Treaties (adopted 23 May 1969, entered into force 27 January 1980), 1155 UNTS 331 (VCLT).

